ORATORIE, ARGUMENTARE ŞI COMUNICARE ÎN ROMA ANTICĂ

Eugeniu NISTOR[1]

Abstract

The paper focuses on the development of elocution, argumentation and communication in ancient Rome, drawing the profiles of some of the major figures that are commonly associated with these arts. The author argues that the beginnings of elocution may be traced back to the 2nd century B.C., when leading speakers like Scipio Africanus, Servius Sulpicius Galba, the Tiberius brothers , Caius Gracchus and Cato the Elder gain public recognition. Nevertheless, the "age of glory" for the Roman art of elocution, as the author calls it, is the time of the great Roman classics Cicero, Caesar, Brutus and Quintilian, when the Roman republic spreads its political, military and cultural influence throughout the entire Mediterranean, and thus the article describes the most relevant features in the discourse of each one of these famous figures.

Keywords: elocution, argumentation, discourse, Ancient Rome, Roman literature

1.Începuturile oratoriei romane

Arta oratoriei capătă o importanţă mai mare la romani abia în secolul al II-lea î. Chr., când s-au afirmat mai mulţi oratori importanţi, precum Scipio Africanul, Servius Sulpicius Galba, fraţii Tiberius şi Caius Gracchus. Cum toţi aceştia abordau, în discursurile lor, probleme sociale delicate, pornind, în general, în analizele întreprinse, de la *Legea celor douăsprezece table*, instrucţia şi învăţătura lor retorică se completa cu acumularea unor cunoştiinţe juridice specifice epocii, extrem de utile în cadrul complex al vieţii publice romane. Astfel, Cato cel Bătrân (sau Maior) (234-149 î. Chr.) s-a impus atât ca orator, cât şi ca om politic şi scriitor. Dat fiind, în vremea sa, conflictul tot mai adânc dintre Roma şi Cartagina, animat de sentimente patriotice, el a pledat în discursurile sale pentru distrugerea puternicei cetăţi din nordul Africii şi pentru consolidarea puterii romane în Orient – lucru care se şi întâmplă după anul 146 î. Chr., când Roma ajunge să controleze întreaga Mediterană şi să o considere drept o „mare interioară" *(mare interum)* sau „marea noastră" *(mare nostrum)*. Din multele scrieri ale acestuia, unele compuse în forma unor precepte adesate fiului său, cu subiecte diverse (referitoare la istoriografie, medicină, artă militară etc.), s-a păstrat un superb tratat numit *Despre agricultură,* unde „elogiul agriculturii, închipuit ca tratament spiritual al strămoşilor, formează motivul generator al întregului text." (E. Cizek – *Istoria literaturii latine, I*, p. 125) Apoi, monografia *Originile,* structurată în şapte cărţi, este dedicată obârşiei aşezărilor şi populaţiilor din Terra Italia, caracteristica ei fiind tocmai patriotismul vibrant şi pledoaria pentru „obiceiul strămoşilor" *(mos maiorum)* şi continuarea tradiţiilor romane, marcate de echilibru şi sobrietate.

[1] Lector univ.dr., Editura Ardealul, Târgu-Mureş

BDD-A2809 © 2011 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:41 UTC)

2. Perioada de glorie

Este perioada marilor clasici ai oratoriei romane, când s-au afirmat Cicero, Cezar, Brutus, Quintilian, când republica romană şi-a extins influenţa politică, militară şi culturală asupra întregului bazin al Mării Mediterane. Marcus Tullius Cicero (106-43 î. Chr.). om de stat roman şi scriitor, este considerat drept unul dintre cei mai mari oratori ai lumii antice, fiind şi autorul mai multor lucrări de oratorie. Calificat ca *homo universalis,* mai ales prin ataşamentul său faţă de omenie *(humanitas),* care semnifică „imaginea omului care-şi îndeplineşte îndatoririle, ce dobândeşte demnitate şi linişte interioară." (op. cit. p. 181) – Cicero (cognomen provenit de la cicer = bob, de năut sau legumă) a fondat un program genial de educaţie prin conexarea literaturii, filosofiei şi artei retorice într-un ansamblu umanist, promovând, în egală măsură, atât acţiunile realiste în viaţa socială, cât şi meditaţia fertilă asupra unor idealuri profund umane. Viaţa şi pregătirea lui teoretică este legată de aşezarea Arpinium (situată la circa 120 km de Roma), cu vechi rădăcini ale tradiţiilor italice republicane, şi de capitala imperiului, unde ajunge la vârsta de 17 ani, ascultând prelegerile lui Philon din Larissa, exponent al Noii Academii ateniene şi discipol al scepticului Carneade; după cum i-au fost de folos şi călătoriile în Grecia continentală, şi în cea insulară, mai ales în Rhodos, unde devine elevul lui Molon, care-l sfătuieşte să nu practice oratoria de tip asiatic. Debutul ca orator şi avocat la Roma, în anul 81 î. Chr., nu a fost socotit un succes, căci primele sale discursuri, ţinute în cercurile dictatorului Sulla, mai degrabă l-au compromis în ochii publicului. Ales consul roman în anul 64 î. Chr., Cicero descoperă şi dă în vileag aşa-zisa *Conjuraţie a lui Catilina* şi, în urma celor patru discursuri publice numite *catilinare,* în care-i acuză pe conspiratori de atentat împotriva statului roman, reuşeşte să obţină declararea senatorului conjurat ca „duşman public", salvând organizarea republicană a Romei, aşa cum singur mărturiseşte în *Catilinara a III-a:* „căci eu am stins focurile gata-gata să fie surse de jurul-împrejurul întregului oraş, al templelor, sanctuarelor, caselor şi zidurilor oraşului, şi am frânt în acelaşi timp săbiile scoase din teacă împotriva republicii şi le-am abătut tăişurile departe de grumazurile voastre." (M. T. Cicero – *Opere alese, I*, p. 309) Anterior discursurilor catilinare, Cicero scrisese *Despre invenţiune* (probabil în anul 86 î. Chr.), o lucrare compilativă, eclectică, în care sintetizează noţiunile de retorică impuse până la el, cu un adaos, totuşi, reprezentând contribuţia proprie, între care: *definirea elocinţei* („farmecul şi puterea de convingere a cuvântului" – op. cit. I p. 71), cu avantajele şi dezavantajele ei; descrierea *părţilor retoricii: invenţiunea, dispoziţiunea* sau *diviziunea, elocuţiunea, memorizarea* şi *acţiunea* (cu reliefarea debitului şi gesticulaţiei, dar şi cu unele indicaţii despre mimica oratorului); enunţarea celor *cinci componente de bază ale unui discurs: exordiul, naraţiunea, diviziunea, confirmarea* în combaterea argumentelor adversarilor şi *peroraţia.* În rândul scrierilor în care se configurează „doctrina" retoricii ciceroniene se numără şi lucrarea *Despre orator*, închinată fratelui său Quintus, care reprezintă o reacţie împotriva învăţământului formalist din epoca sa, sterilizat tocmai prin împărţiri şi clasificări ale oratoriei care nu spun nimic, când de fapt

BDD-A2809 © 2011 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:41 UTC)

aceasta ar trebui să se fondeze pe cunoştinţe din varii domenii, pe noblețea gândirii umane şi inteligenţă naturală, „căci la un orator operaţiile spiritului şi ale minţii trebuie să fie iuți; el trebuie să aibă ascuţime de minte spre a descoperi idei, bogăție în elocuțiune, spre a le desfăşura şi a le da strălucire, fermitate şi soliditate ale memoriei" (op. cit., II, p. 47) În *Brutus sau despre oratorii renumiți* (lucrare datând din anul 46 î. Chr.), Cicero scrie în formă dialogică şi deplânge situaţia jalnică în care a ajuns elocvenţa sub dictatura lui Cezar (după înfrângerea lui Pompei în bătălia de la Pharsalus), face câteva aprecieri despre oratoria greacă şi cea romană, într-un set de concluzii constatând că, în starea socială de atunci, talentul de orator a lui Brutus nu mai avea posibilitatea de a se afirma şi evolua. Aceluiaşi Brutus îi este dedicată şi o altă scriere – *Oratorul* –, în care Cicero se arată preocupat mai ales de retorica juridică şi politică, având în minte mereu prototipul oratorului dintotdeauna, aducând cu imaginea idealizată a lui Demostene. Sinteza orator-filosof, la care aspiră magistrul, are în vedere o pregătire temeinică, din care nu trebuie să lipsească cunoaşterea dialecticii, a marilor teme ale filosofiei, a naturii în ansamblul ei, a istoriei şi normelor juridice, dar să şi respecte regulile esenţiale ale oratoriei, „să ştie să generalizeze un caz particular, să amplifice anumite elemente ale cauzelor susținute, să cunoască bine caracterele oamenilor şi arta pateticului; în privința formei să se folosească cu iscusință şi strălucire de figurile de vorbire şi de cugetare." (ibidem, p. 317) Tot aici Cicero subliniază că succesul unui discurs depinde de modul cum sunt armonizate cuvintele în fraze, de construcţia acesteia, de simetriile, antitezele şi ritmul pe care îl imprimă vorbitorul în transmiterea acestora, insistând asupra importanţei adoptării unui stil adecvat situaţiilor dezbătute, potrivit cu originea, natura şi cauzele acestora. Însă, spiritul critic ciceronian condamnă atât lipsa de idei a unui discurs, cât şi prezentarea acestora într-o manieră sugerând dezlânarea, apreciind că „a te exprima cu artă şi în fraze bine construite fără idei este o nebunie; a vorbi cu bogăţie de idei, însă fără ordine şi fără ritm, înseamnă incapacitate de a vorbi..." (ibidem, p. 392) Între scrierile lui Cicero, interesante sub aspectul teoriei retorice, ar trebui să mai amintim: *Filipice, Tusculane, Cato cel Bătrân sau despre bătrânețe, Laelius sau despre prietenie, Despre îndatoriri, Pentru legea Manilia, În apărarea lui Quinectius, În apărarea lui Roscius din Ameria, Verine, Pentru Archias, În apărarea lui Milo, Despre stat, Despre legi,* şi o mulțime de *Scrisori,* din toate etapele vieţii sale, inclusiv din perioada exilului său (mai precis, *De la consulat până la întoarcerea din exil: 63-57 î. Chr.*). Desigur nu putem trece sub tăcere tratatul *Despre supremul bine și supremul rău,* scris în anul 45 î. Chr., elaborat şi acesta în formă dialogică, cuprinzând o expunere sintetică a celor mai de seamă concepte şi teorii pe această temă, a diverselor şcoli de filosofie şi a celor mai înzestraţi filosofi afirmaţi până atunci.

Gaius Iulius Caesar (13 iulie 101-15 martie 44 î. Chr.) aparţinea unei familii de patricieni romani, pretinzând că ar descinde direct din Iulius, fiul întemeietorului troian Enea. Aşadar, Caesar îşi începe cariera politică de pe un piedestal de invidiat, distingându-se repede în rândul magistraţilor, astfel încât în anul 63 î. Chr., devine şeful religiei romane, cu titlul de *pontifex maximus*. Militar şi strateg de mare talent, el este unul din artizanii primului triumvirat, împreună cu Pompei şi Crassus, manevrând apoi din umbră

BDD-A2809 © 2011 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:41 UTC)

Conjuraţia lui Catilina, care atenta la schimbarea structurii republicii romane. Devenit consul în anul 59 î. Chr., el trece la cucerirea Galiei libere, purtând războaie grele şi sângeroase timp de aproape un deceniu (59-50 î. Chr.). Victoriile lui Caesar au accelerat decadenţa republicii romane şi a impus necesitatea instituirii unui regim imperial. Rând pe rând Caesar şi-a înfrânt adversarii politici şi militari, fiind declarat *dictator pe viaţă* al Romei. Deşi asasinat în Senat, de către un grup de magistraţi fideli ideilor republicane, între care se afla şi fiul său adoptiv Brutus, regimul monarhic instaurat la Roma, în anul 27 î. Chr., va purta numele său, fiind vorba de *regimul cezarilor*, al împăraţilor romani, care va dăinui până târziu în evul mediu, mai precis până la prăbuşirea Imperiului Roman de Răsărit şi căderea Constantinopolului (în anul 1453). Caesar a scris poezii (dintre care s-a păstrat poemul *Drumul),* de asemenea o dramă (*Edip*), esenţiale fiind *Comentariile* sale la războiul galic şi războiul civil, unde se vădeşte talentul său autentic de istoriograf, dar şi că „microsintaxa discursului istoric caesarian evidenţiază un echilibru desăvârşit, o simetrie perfectă. Sobrietatea olimpiană a expresiei pare să denote o obiectivitate foarte reală..." (E. Cizek – *Istoria literaturii latine, I,* p. 215) Însă unii specialişti au demonstrat prezenţa, în scrierile lui Caesar, a unei arte subtile de mistificare, a adevărurilor istorice – procedeu de deformare a faptelor realizat „prin disimularea unor realităţi, prin omisiuni semnificative, prin remanieri discrete, prin acumularea explicaţiilor care preced mărturisirilor anumitor eşecuri încercate de autor. *Cu iscusinţă naraţia devine justificativă şi propagandistică.*" (ibidem) Sunt tactici discursive având drept scop seducerea şi persuadarea publicului, realizate printr-un complex întreg de mijloace narative, căci în scrierile lui Caesar *demonstrativul* este instalat confortabil în chiar „miezul narativului".

Marcus Fabius Quintilian (30-98 d. Chr.) este cel care a elaborat monumentalul tratat *Institutio oratoria,* adică *Arta oratorică* – o lucrare vastă, în 12 cărţi. Deşi a văzut lumina zilei în Spania, Quintilian a studiat la Roma, primind o educaţie aleasă. Vreme de nouă ani s-a aflat în slujba magistratului Galba, însoţindu-l pe acesta când împăratul Nero îl numeşte guvernator al Spaniei Tarraconeze (60-69 d. Chr.), revenind, apoi, la Roma şi activând vreme de două decenii ca profesor de retorică plătit de stat. Printre studenţii săi se pare că s-au numărat: Tacit, Suetoniu şi Juvenal – mai târziu, nume ilustre ale culturii romane. Un timp a exercitat funcţia de consul, apoi s-a retras de bunăvoie, spre a începe redactarea supremei sale opere – *Institutio oratoria* – multiplicată în anul 95 d. Chr., prin grija editorului şi prietenului său Tryphon, singura sa lucrare păstrată până azi. *Prima carte* a tratatului cuprinde unele indicaţii legate de educaţia copilului încă din faşă (alegerea doicilor, a pedagogilor, preceptorilor etc.), cu descrierea superiorităţii învăţăturii publice, comparativ cu cea privată, arată cum poate fi cercetată firea şi aptitudinile elevului, analizează şi face unele sugestii referitoare la predarea gramaticii, la „calităţile" şi „defectele" stilului, stăruie asupra unor aspecte ale cuvintelor proprii, asupra metaforei, ortografiei, lecturii, însuşirii cunoştinţelor generale, pronunţiei, gesticulaţiei şi capacităţilor de învăţare ale şcolarului. *Cea de-II-a* carte conţine norme în strictă legătură cu şcoala oratoriei, subliniind necesitatea ca învăţăcelul să aibă dascăli pregătiţi, tratând, apoi, cu toată gravitatea, şi alte probeme de bază ale retoricii: definiţie, scop, specific, posibilitatea

BDD-A2809 © 2011 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:41 UTC)

însuşirii ei, raportul obiectiv dintre talentul nativ şi învăţătură, învăţarea pe de rost, îndatoririle elevilor şi o seamă de alte cerinţe. *Cartea a III-a* se referă la unii autori cunoscuţi ai tratatelor de retorică, la originea, părţile şi genurile retoricii (deliberativ, demonstrativ şi judiciar), la diferitele genuri de cauze, la elogiu şi blam, la felurile discursului judiciar şi argumentele acestora. *Cea de-a IV-a* secţiune se referă la părţile discursului, analizate pe componentele lui „antice": exordiu, naraţiune, digre-siune, enunţarea temei şi diviziune. Abordând unele aspecte tehnice ale oratoriei, în *cea de-a V-a carte* a tratatului său, Quintilian stăruie asupra unor „probe" ale artei retorice, recapitulând unele cauze similare (dezbătute anterior), atenţionând asupra unor chestiuni legate de reputaţie şi zvonurile publice, trece în revistă mersul anchetei, piesele aflate la „dosar", jurământul, martorii, indiciile, exemplele, argumentele şi dovezile axate strict pe funcţiile artei retorice, în demonstraţie sau în respingere. *Cartea a VI-a* este dedicată peroraţiei, dar şi rostului sentimentelor, clasificării afectivităţii şi modalităţilor de a o „trezi"; se referă, apoi, la rolul râsului în instanţă şi al altercaţiei, în atac şi în apărare, la puterea de judecată şi, mai ales, la iscusinţă – asupra căreia magistrul reflectează, nu fără o anumită maiestuozitate aristocratică: „Mă mulţumesc doar să spun că nu numai în arta retorică, dar în orice împrejurare a vieţii, nimic nu este mai important ca iscusinţa; că fără ea este inutilă transmiterea celorlalte precepte şi că prevederea chiar fără de ştiinţă, face mai mult decât ştiinţa fără prevedere." (M.F. Quintilian – *Arta oratorică*, II, p. 201) *Cartea a VII-a* se ocupă cu inventarierea principalele reguli necesare orânduirii materialului retoric, pune problema conjecturii sau supoziţiei, a definirii şi calificării faptului analizat, cu accentul pe calificarea judiciară, se referă la textul legii şi intenţia judecătorului, la legile contradictorii şi raţionamentul silogistic care „are ceva analog cu situaţia unei cauze bazată pe text şi pe intenţie, fiindcă întotdeauna una din cele două părţi se sprijină pe text (...) Silogismul are oarecare afinitate şi cu definiţia, căci, adeseori, dacă definiţia este slabă, se trece la silogism."(ibidem, p. 277) În completare, este discutată ambiguitatea faptelor, dar şi înrudirea unor situaţii. În *cartea a VIII-a* sunt evidenţiate calităţile vorbirii (*elocutio*), stăpânirea de către orator a proprietăţii termenilor (care trebuie să fie adecvaţi ideilor pe care le expune), cu sfaturi pentru evitarea termenilor obscuri, vulgari şi umili, pentru a garanta frumuseţea de stil a discursului (ca o condiţie a succesului cauzei), or, după caz, pentru amplificarea sau atenuarea faptelor, pledând pentru utilizarea feluritelor *cugetări lapidare,* numite şi „sentenţe" (socotite în număr de zece), în genul: „A face rău e uşor, a fi util e greu", sau „L-am putut salva; mă întrebi dacă l-aş putea pierde?" (ibidem, p. 347), asociate uneori cu *entimema*, despre care, într-o exprimare extrem de plastică, magistrul spune că este „denumit aşa raţionamentul scos din contrarii; entimema excelează între toate celelalte, ca Homer între poeţi şi Roma între oraşe." (ibidem, p. 348) Abordarea unor aspecte referitoare la *tropi,* adică mutarea inteligentă a unui cuvânt sau a unei expresii, din sensul ei propriu într-un alt înţeles (*translatio*), în genul: „aprins de mânie", „înflăcărat de patimă", „alunecat în greşeală" - este o altă latură teoretică, care dă - să recunoaştem – o pată de culoare acestei secţiuni. Specificul *cărţii a IX-a* îl reprezintă preocuparea pentru diferitele *figuri de tropi*, *de sens* sau *de ordine a cuvintelor*, cu accentul pus de magistru –

BDD-A2809 © 2011 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:41 UTC)

exprimat într-o manieră laconică – pe aranjarea armonioasă a frazei, care „trebuie să fie decentă, plăcută şi variată: Ea constă din trei elemente: ordine, legătură, ritm. Procedeele constau în: adăugare, suprimare, modificare. Aplicarea practică trebuie să se facă conform naturii ideilor pe care le expunem" (op. cit. III, p. 138) *Cartea a X-a* pledează pentru lectura unor opere, dată fiind bogăția de idei şi de motive retorice din scrierile unor autori greci şi romani, urmând ca, ulterior, din învăţătura extrasă – prin imitaţie şi cu unele contribuţii personale – beneficiarul, adică cel adăpat la aceste fântâni ale spiritului, să ajungă un „orator desăvârşit." Sfaturile lui Quintilian, în privinţa perfecţionării retorice, se mai referă şi la scrierea şi corectarea discursurilor, la folosul exerciţiilor scrise şi la „pregătirea în minte a discursului", chiar şi la obţinerea şi consolidarea abilităţilor de a improviza. *Cea de-a XI-a* carte se ocupă de vorbirea adecvată situaţiei, de importanţa memoriei (*memoria)* în procesul discursiv, căci acesta însuşi necesită pronunţarea (*pronuntatio*) – fapt denumit de unii acţiune (*actio*), unde „se pare că primul termen se referă la voce, al doilea la gest" (ibidem, p. 276) În sfârşit, *cea de-a XII-a* carte conţine unele glose pe marginea condiţiei retorului în societate care, în primul rând, trebuie să fie un om corect şi pe deplin cunoscător „al metodelor prin care se formează caracterul moral", apoi, să stăpânească ştiinţa dreptului civil, faptele istorice reprezentative şi sugestive sub aspectul interesului său profesional, şi, mai presus de orice, să manevreze cu uşurinţă instrumentele artei retorice: „cu ştiinţa lor trebuie să fie pregătit; el trebuie să dispună, în acelaşi timp, de un vocabular bogat şi de figuri de stil, de asemenea, de metoda de invenţiune, abilitatea în dispoziţiune, de memorie sigură şi de farmec în acţiune. Dar, mai mult decât toate acestea, cea mai mare valoare o are tăria de caracter, pe care să nu o înfrângă nici o teamă, să nu o intimideze nici strigătele, să nu o antreneze dincolo de respectul datorat, nici de rangul auditorilor." (ibidem, p. 361) Această secţiune mai cuprinde unele sfaturi legate de vârsta potrivită pentru a practica oratoria, unele indicaţii legate de preluarea şi studierea unui proces, dar şi unele reguli pentru susţinerea şi pledoaria propriu-zisă. Cât priveşte noua *categorisire a stilurilor oratorice* (aici chiar nu e vorba de „genuri", cum suţine magistrul!), Quintilian vorbeşte de *stilul oratoriei attice* (sau atticism), ai cărui reprezentanţi sunt „concişi" şi „cu miez", fără nimic de prisos în expunerile lor, deoarece attici sunt oameni cizelaţi şi fini în comportament; comparativ cu aceştia, practicanţii *stilului asianic* sunt „umflaţi şi fără conţinut", lipsindu-le gustul şi măsura, vorbind mai mult în perifraze, vădind un „popor emfatic şi lăudăros", care a introdus în elocinţă ceva din vanitatea lor grosieră. *Stilul rhodian* este ceva intermediar între cele două, el fiind datorat retorului Eschine, aflat o vreme în Rhodos, în exil, care a determinat alcătuirea acestei „mixturi" prin strămutarea în insulă a învăţăturii ateniene, „de aceea aceşti oratori sunt socotiţi domoli şi potoliţi. Totuşi, nu sunt lipsiţi de forţă şi se aseamănă cu nişte ochiuri de apă liniştite, nu cu izvoarele limpezi sau cu torenţii năvalnici." (ibidem, p. 391) „Încheierea" secţiunii şi, totodată, a tratatului este consacrată meditaţiei despre *rostul oratoriei* şi îndemnului de a o studia şi practica ca pe o profesiune de credinţă, întrucât ea nu poate fi – în viziunea lui Quintilian – decât benefică pentru omenire: „Aşadar, din tot sufletul să ne îndreptăm spre maiestatea necontestată a

BDD-A2809 © 2011 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:41 UTC)

elocinţei; căci zeii nemuritori nu au dăruit ceva mai de seamă oamenilor; fără de ea totul e mut: prezentul lipsit de lumină, posteritatea de amintire..." (ibidem, p. 417). Aceste rânduri ale lui Quintilian se constituie ele înseşi într-o frumoasă pledoarie a lumii antice întru comunicare şi înţelegere umană, continuând astfel mesajul umanist al magistrului Cicero şi ataşamentului necondiţionat al acestuia exprimat faţă de Om şi Umanitate.

Bibliografie selectivă:

Aristotel, *Retorica*, ediţie bilingvă, traducere, studiu introductiv şi index de Maria-Cristina Andrieş, note şi comentarii de Ştefan-Sebastian Maftei, Bucureşti, Ed. Iri, Colecţia Cogito, 2004.

Eugen Cizek, *Istoria literaturii latine I,* Bucureşti, Societatea Adevărul S. A., 1994

Marcus Tullius Cicero, *Opere alese*, vol. I-III, ediţie de G. Guţiu, Bucureşti, Ed. Univers, 1973).

Marcus Fabius Quintilian, *Arta oratorică,* vol. I-III, traducere, studiu introductiv, tabel cronologic, note, indici de Maria Hetco, Bucureşti, colecţia „Biblioteca pentru toţi", Ed. Minerva, 1974.

Vasile Florescu, *Retorica şi neoretorica,* Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1973.

BDD-A2809 © 2011 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:41 UTC)